

Boek van de maand

‘Gij wilt toch dat ik rein ben binnenin’

Over *Een rein hart* (het proefschrift van dr. M.H. Oosterhuis)

Joh. de Wolf

Ruwe bolster, blanke pit. U kent die uitdrukking wel. Je denkt dan aan iemand die nogal nors overkomt, maar die intussen wel een goed hart heeft. Het gaat mij nu even om dat woord *blank* in dit verband. Meestal gebruik je dat woord om iets zichtbaars aan te duiden. We spreken bijvoorbeeld van een blanke huid, van het blanke ras of van blanke duinen. Maar in die uitdrukking van daarnet noem je iets innerlijks blank. Dat is opvallend. Met dezelfde term kun je iets zeggen over de huid van iemand én over zijn hart. Over een gelijksoortig verschijnsel gaat nu ook het proefschrift van dr. Oosterhuis, waarop hij vorig jaar in Kampen promoveerde bij prof. dr. G. Kwakkel. In het Oude Testament wilde God dat zijn volk *rein* was aan de buitenkant, maar ook binnenin, zoals we in Psalm 51 uit Davids mond kunnen horen. Hetzelfde woord wordt dan gebruikt. In dit artikel wil ik wat meer zeggen over het onderwerp van deze interessante dissertatie.

Verbazing

Laten we eerst eens kijken waar het boek precies over gaat. De ondertitel wijst ons daarbij de weg: *Rituele reinheidsterminologie in spirituele contexten van het Oude Testament*. Het gaat namelijk om reinheid in twee verschillende verbanden (contexten). We denken bij deze term meestal eerst aan al die voorschriften uit het boek Leviticus. Er waren spijswetten, want onreine dieren mocht je niet eten. Melaatsheid (huidvraat) maakte mensen onrein. Na een vloeijing, menstruatie of geslachtsgemeenschap was een Israëliet tijdelijk onrein. En om God in de tabernakel of de tempel te mogen ontmoeten, daarvoor moest je rein zijn. Het ritueel van offers en andere plechtigheden in Gods huis vereiste dat. In al deze gevallen spreken we dus van rituele (on)reinheid en de terminologie die daarbij hoort.

Maar de termen werden niet alleen voor die ‘oppervlakkige’ (on)reinheid gebruikt. Dezelfde woorden voor ‘rein’ en ‘onrein’ worden ook toegepast op het gedrag van mensen, op de taal die men gebruikt, en ook op heel zijn innerlijke leven. Dan zijn we dus niet zozeer meer op het terrein van de cultus en alles wat met de tempeldienst te maken heeft. We zitten dan meer op het geestelijke terrein van de ethiek, van alles wat je denkt en zegt en doet. Ds. Oosterhuis noemt dat het spirituele terrein (Spiritus = Geest).

Dus als we nu nog weer even naar de ondertitel kijken, waar gaat het boek dan over? Over die rituele termen voor ‘rein’ en ‘onrein’ in zoverre ze nu juist worden gebruikt in spirituele tekstverbanden, dus als het gaat om dat geestelijke terrein van ons gedrag, onze houding, ons innerlijk, kortom, heel onze identiteit. Daarom heet het proefschrift ook *Een rein hart*. Dat is een aanhaling uit Psalm 51 (NV) vers 12: ‘Schep mij een rein hart, o God, en vernieuw in mijn binnenste een vaste geest ...’ Dit is in feite ook de kerntekst voor heel het boek. Ik raad u aan om die tekst even tot u door te laten dringen, voordat u dit artikel verder leest. Want het is heel bijzonder *wat* David hier aan God vraagt en ook *hoe* hij het vraagt. Dat hij zo’n woord uit Leviticus, zo’n offerterm, zomaar toepast op zijn eigen hart! En dat David daarbij ook nog dat bijzondere woord ‘scheppen’ gebruikt! Uit de blijde verbazing daarover is in feite het onderwerp voor dit proefschrift geboren, getuigt de schrijver in zijn Voorwoord. Je moet dat een beetje na kunnen voelen, wil je dit boek serieus ter hand nemen.

Woordjes?

Maar wat wil de schrijver nu precies onderzoeken? Je zou de dissertatie een woordstudie kunnen noemen, maar zo'n studie heeft natuurlijk een doel. De probleemstelling voor zijn onderzoek formuleert Oosterhuis zelf op pagina 12 als volgt: '*Hoe is het gebruik van het voor de rituele context kenmerkende reinheidsidioom in spirituele contexten van het Oude Testament te verklaren?*' Met andere woorden, om het op een voorbeeld toe te passen: als een melaatse genezen was verklaard door de priester en hij had het slotritueel ondergaan, dan werd hij rein verklaard. Maar hoe is het mogelijk dat bekering van de afval van Jahwe in Jeremia 13:27 met diezelfde term 'rein worden' aangeduid wordt? Wordt die term in het tweede geval misschien oneigenlijk gebruikt, of is er toch een wezenlijk verband tussen beide betekenissen, dus zeg maar tussen cultus en ethiek?

Zulke dingen wilde de schrijver weten. Ook voor een welwillende lezer lijkt dat op het eerste gezicht een weinig boeiende onderneming. Zoiets van 'Hebreeuwse woordjes vergelijken'. De schrijver gaat ook inderdaad minutieus te werk en schroomt niet om woorden en betekenissen geregeld op een goudschaal te wegen. Maar op deze manier is hij toch juist heel inhoudelijk met het Oude Testament bezig. In de Bijbel moet je je af en toe op de vierkante millimeter richten om gouddeeltjes te delven. Gaandeweg merk je in het proefschrift dat de studie nut oplevert. En aan het slot, in hoofdstuk 6, kunnen leerzame conclusies getrokken worden.

Niet secundair

Van die conclusies wil ik nu iets doorgeven. De schrijver had zich o.a. de vraag gesteld of het gebruik van de termen 'rein' en 'onrein' in spirituele contexten misschien meer een overdrachtelijk gebruik was, vergeleken met de normale betekenis in rituele verbanden. Populair gezegd: is het woord in zo'n spirituele context soms *figuurlijk* bedoeld? We kunnen het vanuit een andere invalshoek ook een soort van vergeestelijking noemen. Er zijn namelijk theologen die dat gebruik in spirituele contexten als een latere fase zien. Eerst zou dat idioom (spraakgebruik) voor rein en onrein alleen in de tempeldienst thuisgehoord hebben. Later werd het 'primitieve' geloof van Israël meer vergeestelijkt en op hoger niveau gebracht, en toen ging men datzelfde idioom toepassen op het menselijk gedrag en zijn mentaliteit. Dan zou je in de loop der eeuwen dus met een betekenisontwikkeling te maken hebben. Maar ds. Oosterhuis komt na nauwkeurige exegese van alle betreffende teksten in hoofdstuk 5, het kernhoofdstuk van heel het boek, tot een andere conclusie. Hij stelt vast dat de 'geestelijke' betekenis van het reinheidsidioom niet secundair is, maar van het begin af aanwezig is geweest. Om hemzelf te citeren: 'Opvallend is ... dat het gebruik in de ene en de andere context samen op kan gaan en elkaar kennelijk wil aanvullen of verklaren' (p. 237). Dat is een belangrijke slotsom. Er wordt mee onderstreept hoezeer de mens een eenheid is, en dat het dienen van God nooit alleen uiterlijk of juist specifiek innerlijk is. Heel ons bestaan is ermee gemoeid. We dienen Hem 'met hart en mond en handen', en anders niet.

De schrijver kon nog een voorname conclusie trekken, als het namelijk gaat om de precieze betekenis van de term *rein*. Vanuit de exegese bleek hem, niet het minst in Psalm 51, dat reinheid bij mensen een eigenschap aanduidt die van nature niet meer aanwezig is, en die alleen door een herscheppend ingrijpen van Jahwe tot stand kan komen. 'Daarin ligt de suggestie, dat reinheid een kenmerk is van Jahwe's oorspronkelijke scheppingswerk' (p. 229). Dat betekent volgens hem dat bij reinheid allereerst gedacht moet worden aan gaafheid en puurheid, en na de zondeval ook aan het vrij zijn van alle zonde en bederf. In het slot van zijn boek pleit de schrijver ervoor om de termen 'rein' en 'onrein' die in kerk en theologie in onbruik geraakt zijn, weer nieuw leven in te blazen. Als we het bijvoorbeeld

over de schepping hebben, hoort volgens hem het woord 'rein' een kwalificatie te zijn van Gods werk daarin. En zo kan deze term in meer verbanden weer voor ons gaan leven.

Heilig?

Ik wil nu verder op enkele aspecten van het onderwerp doorborduren en af en toe ook met de schrijver in gesprek gaan. Als ik aan het woordpaar rein-onrein denk, kan ik niet voorbijgaan aan een ander woordpaar in de Bijbel: *heilig-onheilig*. Is dat een synoniem woordpaar, of gaat het om een heel ander taalveld? De dissertatie spreekt daar zijdelings ook wel over. Met name als het gaat over God zelf. Driemaal heilig is de Heer (Jes. 6), maar is reinheid ook een eigenschap van God, vraagt Oosterhuis zich op pagina 52 af. Hij vindt onvoldoende grond om dat te zeggen, en daar heeft hij m.i. wel gelijk in. Hoewel ik dan nog wel wat had willen horen over 1 Johannes 3 vers 3: 'en een ieder ... reinigt zich, *gelijk Hij rein is*' (NV). Of slaat dat meer op de Zoon dan de Vader? In elk geval denk ik dat reinheid zo'n typisch aards begrip is, dat je dat moeilijk op de hemelse God kunt toepassen. 'Heilig' is juist typisch een eigenschap die bij God hoort. Hij is heilig, en daarom staat Hij boven alles wat rein en onrein is.

Maar hoe dan als het om onszelf gaat? Kun je die woordparen door elkaar gebruiken? In het Nieuwe Testament en in de kerk vandaag gebeurt dat inderdaad. Net zo goed als in onze formulieren, gebeden en liederenbundels. Paulus stimuleert de Korintiërs om zich te reinigen van allerlei smet en zonde (2 Kor. 7:1), en tegen de Tessalonicenzen zegt hij dat God hun heiliging wil (1 Tess. 4:3). In het Oude Testament wordt voor de levensstijl m.i. meer het werkwoord (veront)reinigen dan (ont)heiligen gebruikt. Het proefschrift heet ook niet: 'Een *heilig* hart', maar: 'Een *rein* hart'. Over een heilig hart kunnen we dan met de katholieken beter spreken als het om Christus gaat, al zullen we de verering ervan niet navolgen. Overigens is het wel opvallend dat precies in Leviticus 11, het hoofdstuk over de reine en onreine dieren, die oproep staat: 'weest heilig, want Ik ben heilig' (vs. 44). Heilig zijn en niet jezelf verontreinigen liggen daar vlak bij elkaar. In de praktijk zal het ook wel op hetzelfde neerkomen, maar de afkomst van de woordparen is toch heel verschillend. Rein heeft te maken met deze aarde waarop wij wonen, heilig is om zo te zeggen een woord uit de hemel. Dus de term 'rein' wordt gedefinieerd van beneden af, en 'heilig' van Bovenaf. Dat verschil blijft toch het spraakgebruik doortrekken. Dat tekent ook het spreken over de toekomst. Aan de ene kant zingen we dat we straks van smet ontdaan, rein voor Jezus zullen staan. Aan de andere kant, van bovenaf gezien, mogen we zelfs zeggen dat we straks deel hebben aan de goddelijke natuur (2 Petr. 1:4). Want we gaan niet zonder meer terug naar Af, terug naar het paradijs, we gaan naar het doel dat God met Adam en Eva ook al op het oog had. Ons leven wordt niet gerepareerd, maar gesublimeerd. Het einde is meer dan het begin.

Reine dieren

Ik heb veel waardering voor het werkstuk van collega Oosterhuis, want er is veel energie en studiezijn en ook precisie in geïnvesteerd. Maar er komen tegelijk ook weer allerlei nieuwe vragen op je af. Er zou nog veel te discussiëren zijn over de reden van alle reinheidsvoorschriften, speciaal in Leviticus, maar daar heeft de auteur al veel over gezegd. Het gaat mij nu meer om de afkomst van het onderscheid tussen rein en onrein. Daar had ik nog wel wat meer over willen lezen. We zitten immers met het merkwaardige gegeven dat al in Genesis 7 over reine dieren gesproken wordt, als het de ark van Noach betreft. Opvallend is daar dat naast de reine dieren geen onreine dieren staan, maar dieren die niet rein zijn. Er is daar nog geen apart woord voor 'onrein'. Dat betekent in elk geval dat al die andere dieren (die dus niet rein zijn) niet worden gediskwalificeerd, integendeel, ze worden ook in de ark

opgenomen. ‘Rein’ zal hier zoiets moeten betekenen als: gepast voor de offerdienst, offerwaardig.

We weten niet of God zelf al heel vroeg in de geschiedenis bepaalde dieren als reine dieren bestempeld heeft, of dat God in dezen Zich bij gegroeide gewoonten van mensen heeft aangesloten. In elk geval was dit onderscheid later ook bij andere volken bekend. In Leviticus zal God dat bekende onderscheid hebben uitgebouwd tot een regelgeving waarmee Hij zijn volk wilde opvoeden tot een leven dat op den duur bij zijn heiligheid paste. Net zoals hij bekende offergewoonten uit die tijd inpaste in de verzoeningsdienst onder zijn volk. Maar het gaat me nu vooral even om de definitie van ‘reinheid’, gelet op het eerste voorkomen van de term in Genesis 7. Ik vraag me dan af, of je reinheid een kwaliteitskenmerk van Gods schepping moet noemen, zoals Oosterhuis voorstelt. Is deze term niet typisch een aanduiding uit de tijd na de zondeval? We zeggen ook niet dat de schepping in Genesis 1 *schoon* was in de zin van onbezoedeld en smetvrij. Er staat wel steeds dat God zag dat het *goed* was. In de term ‘rein’ zit ook niet automatisch de gedachte aan gaafheid. Een dier kon tot een reine soort behoren, maar toch een gebroken poot hebben en daarom niet gaaf zijn.

Nieuwe Testament

Nog een punt van voorzichtige kritiek. Jammer dat een proefschrift als dit zich zo krampachtig bijna beperkt tot het Oude Testament. Het is een gemis dat er nauwelijks lijnen worden doorgetrokken naar het Nieuwe Testament. Ik weet dat Oosterhuis de eerste zal zijn om dat te erkennen. Maar het boek moest natuurlijk wel een keer af, en een theologische studie over alles wat de Bijbel over reinheid zegt, hoort meer bij de Dogmatiek thuis. Maar hoe dan ook, het zou mooi zijn als de winst van deze dissertatie ook voor het Nieuwe Testament te gelde werd gemaakt, door Oosterhuis zelf of een ander. Ik denk dan vooral aan de centrale perikoop van Matteüs 15:1-20 en het visioen dat Petrus krijgt in Handelingen 10. Het lijkt erop dat de Heiland al vooruitloopt op de tijd van dat visioen na Pinksteren, als Hij tijdens zijn aardse leven de spijswetten in feite al terzijde stelt. Je vraagt je dan af, of de spirituele betekenis van ‘reinheid’ de rituele niet uitschakelt, en of dat geen breuk betekent met het brede betekenispectrum dat dit reinheidsidoom van zichzelf had (p. 241).

Nut

Tot slot probeer ik samen te vatten wat voor profijt we van dit boek kunnen hebben.

Puntsgewijs noem ik enkele zaken:

- a. Als je het boek serieus leest, leer je fijngevoeligheid aan voor het bijbelse spraakgebruik, vooral als het gaat om rein en onrein. We lezen zo makkelijk en zo vaak over allerlei dingen heen, maar dit boek helpt ons om in de tuin van de Bijbel ook de kleine bloempjes op te merken en te waarderen.
- b. Het boek geeft ons in hoofdstuk 5 niet minder dan 135 pagina’s nauwgezette exegese van teksten waar de reinheidsterminologie meestal in spirituele zin is gebruikt. Oosterhuis geeft daarbij ook telkens aandacht aan inleidingsvragen. Bij de conclusies later blijkt ook hoe nuttig en nodig dat laatste is, want het gaat dan vaak ook om de datering van een bepaald bijbelboek. Juist bij die datering gaan de wegen van orthodoxe en modern-kritische exegeten vaak uiteen. Kritische geleerden zijn vaak geneigd om perikopen of hele boeken laat te dateren. Dit had bijvoorbeeld tot gevolg dat zo’n geleerde een ontwikkeling kon veronderstellen van een rituele naar een spirituele betekenis van de reinheidstermen. Maar Oosterhuis, die de klassieke datering volgt, moest concluderen dat

de verschillende betekenissen gelijktijdig voorkwamen en dat een ontwikkeling dus onmogelijk was.

c. We zijn er ook weer bij bepaald dat we niet te gauw moeten spreken van metaforisch (overdrachtelijk) spraakgebruik of van vergeestelijking van de betekenis. Termen kunnen al vanaf het begin een breed betekenisveld dekken. Denk ook aan het woord 'kuis', dat ook altijd al op uiterlijk (schoon, zindelijk) én innerlijk (eerbaar) wijst.

d. Wie niet zoveel tijd heeft, zou in elk geval hoofdstuk 6 kunnen lezen. Daar staan de samenvatting en de conclusies in. Op pagina 245 spreekt Oosterhuis nog over de bedoeling van de reinheidsbepalingen, en haalt dan o.a. de oude, vertrouwde namen van A. Janse, B. Holwerda en W.H. Gispen aan. Over de precieze achtergrond en bedoeling van de bepalingen is te twisten, maar we kunnen het, denk ik, eens zijn over de positieve strekking ervan. Om de auteur zelf te citeren: 'Tegelijkertijd kan het feit ... dat Jahwe in zijn wet de eis van reinheid stelt, dienen als teken, dat Jahwe zich niet neerlegt bij de zonde en de uitwerking van de vloek. Hij heeft iets beters voor met zijn schepping.' Die eis van reinheid was dus een teken van hoop.

Het lijkt me mooi om daarmee af te sluiten. God gaf zijn wetten niet om het leven van zijn volk te frustreren, maar juist te doen floreren. Ook die reinheidswetten waren een bewijs dat het God menens was met zijn mooie beloften.

N.a.v.: Dr. M.H. Oosterhuis, *Een rein hart. Rituele reinheidsterminologie in spirituele contexten van het Oude Testament*, Groen, Heerenveen, 2006. ISBN 90-5829-625-3, 298 pag. Prijs €29,95.